

© Kütüphane, Fener'de kıyı yolunun hemen paralelinde bulunan Sadrazam Ali Paşa caddesinde mütevazı bir kilise ve idari binalar topluluğu içinde yer almaktadır.

Kütüphanenin bulunduğu Patrikhane binası. lifo.gr

FENER PATRIKHANESİ KÜTÜPHANESİ

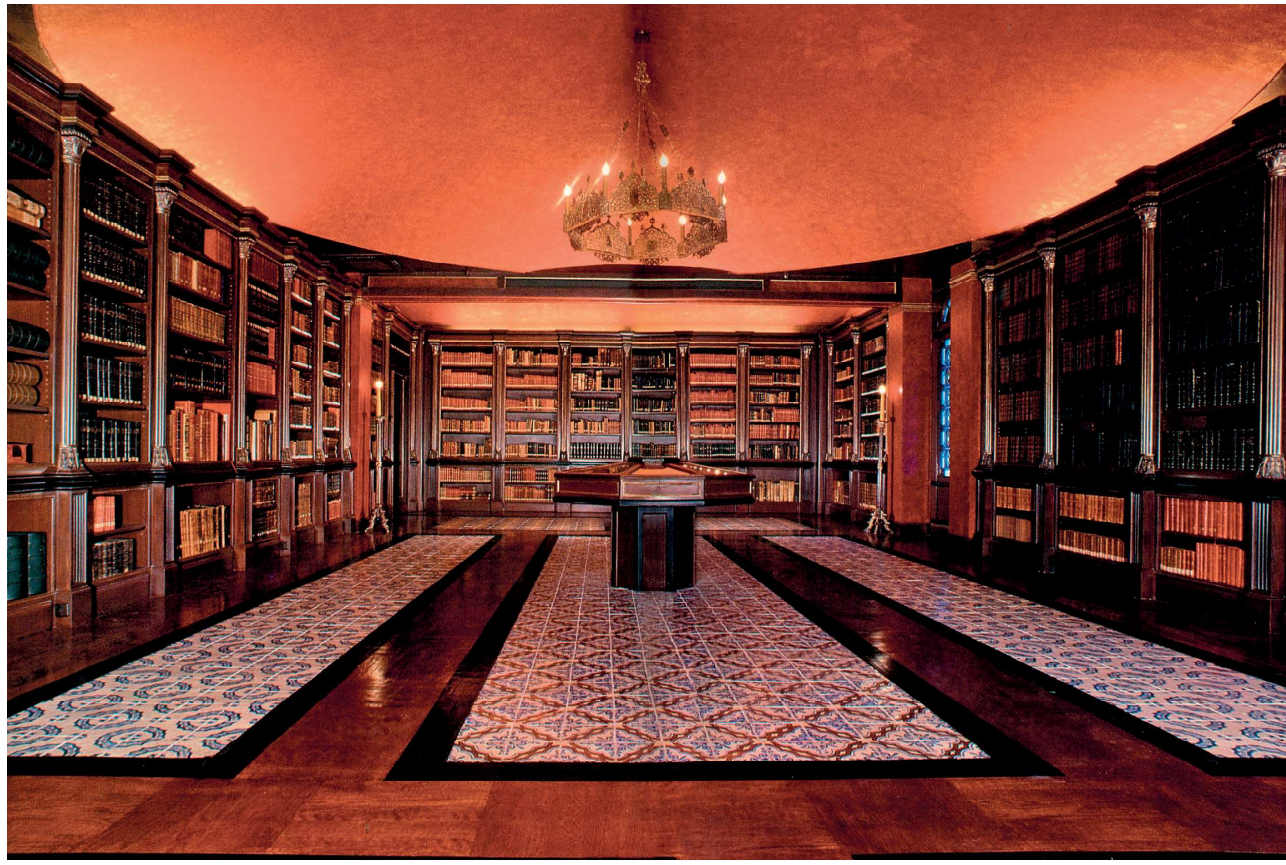
SALİH İNCİ

DÜNYA tarihinde farklı din ve etnik yapıdaki imparatorluklara başkentlik yapmış ve içinde barındırdığı zengin kültürel mirası günümüze kadar taşımayı başarabilmiş çok az şehir vardır. İstanbul o şehirlerden biri. İstanbul'un çok kültürlü mirasını yansıtan unsurlardan biri de Ortodoks dünyası için önemli sayılan *İstanbul Kilisesi*, bilinen adıyla Fener Rum Patrikhanesidir. Kiliseleri, manastırları ve ayazmalarının yanısıra bugün patriklik merkezinde bulunan kütüphane de bu kültürel mirasın bir parçasıdır.

Kilise tarihçileri kütüphanenin varlığını, Konstantin dönemine kadar geriye götürmektedirler. İmparator Konstantin'in Filistin Cesaria Piskoposu Eusebius'tan başkente 50 adet Kitab-ı Mukaddes kopyası göndermesini rica ettiği, böylelikle bir kütüphanenin oluşmaya başladığı rivayet edilir.¹ Bunların kutsal kitap yazmaları, kilise babalarının yazıları, dogmatik, polemik türü eserlerle kutsal kitabı gerçek ve doğru (Ortodoks) inanca uygun bir şekilde yorumlamak için ihtiyaç duyulan çeşitli eserlerden oluştuğu düşünülmektedir.² Bizans döneminde Patrikhane Kütüp-

hanesi hazırlık dönemi (324-610), zirve dönemi (610-1204) ve düşüş dönemi (1204-1453) olarak adlandırılan üç bölümden oluşmuştur.³

İlk dönemde Hristiyanlık doktrini üzerinde yapılan tartışmalar, düzenlenen evrensel ve yerel sinodlar, Bizans'ta klasik teoloji çalışmalarının ortaya çıkmasına zemin hazırlamış, bu da imparator ve patrik himayesindeki Patrikhane Kütüphanesine son derece değerli kaynaklara sahip olma imkânı vermiştir. Özellikle ekümenik konsillerin zabıtları güvenli bir şekilde burada muhafaza edilmiştir. Ancak bunların

Patrikhane Kütüphanesi. lifo.gr

asılları çeşitli nedenlerle korunamadığı için sadece bazı kopyaları elde kalmıştır. Bu kopyalar 16. yüzyıla kadar Patrikhane Kütüphanesinde muhafaza edilmişlerdir. 1565-1575 tarihli Patrikhane kataloglarında bahsi geçen kopyalardan söz edilmektedir.⁴

I. Justinian döneminde (527-565) Patrikhane Kütüphanesinde heretik olarak görülen kitaplar yakılmış, teolojik kitapların yanında Hıristiyanlık öğretilerine karşı olan diğer kitaplar da yok edilmişti.⁵ Zira dindar bir imparator olarak bilinen Justinian ülkesindeki putperestlik kalıntıları ile mücadele etmiş ve hatta 529'da Atina Akademisini de kapattırmıştı. İmparatora tepki olarak 532'de İstanbul'da patlak veren Nikea İsyanı kanlı bir şekilde bastırılmıştır. İsyanı yıkılan eski kilisenin yerine bu günkü meşhur Ayasofya yeniden inşa edilmiştir.⁶ Bu olayların yaşandığı dönemlerde Patrikhane Kütüphanesinin nerede olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Büyük ihtimalle patriğin ikamet ettiği Ayasofya Kilisesi civarında olduğu sanılmaktadır. Tarihçiler kütüphanenin bizzat Ayasofya'nın içerisinde olmasını ihtimal dışı olarak görmektedirler. Zira yukarıda bahsettiğimiz Nikea Ayaklanması (532) esnasında Ayasofya yandığı zaman kütüphanenin de yıkıldığına dair bir kayıt bulunmamaktadır.⁷ Bu dönemde kütüphanedeki

kitapların sayısı ve içeriği ile ilgili kesin bir bilgi yoktur. Ancak bunların içeriğinin çoğunluğunun kilise babalarının eserleri, konsil zabıtları, dini mektuplar ve heretiklere yönelik çalışmaların oluşturduğu söylenebilir.⁸

Bizans döneminde Patrikhane Kütüphanesi için ikinci safha olarak bilinen dönem en verimli dönemdir (610-1204). Bizans İmparatoru Heraklios'un (610-641) tahta geçmesiyle başlayıp Dördüncü Haçlı Seferi sonrası (1204) İstanbul'un Latinler tarafından işgaline kadar geçen altı asırlık bir dönemdir.⁹ Bizans'taki ikona kırma devri boyunca (711-843), özellikle taşradaki kitaplar büyük oranda tahriplere maruz kalmışlar, başkentteki Patrikhane Kütüphanesi de bu yıkımlardan nasibini almasına rağmen kitaplara karşı hassas olan dönemin ikon taraftarı patrikleri kitapların yok edilmesini engellemeye çalışmışlardır.¹⁰ Bu dönemlerde kütüphaneye büyük katkıları olan Patrik VII. İoannes (836-843), Patrik Photios'u (858-867, 877-886) da hatırlamak gerekir.¹¹

Kütüphanenin çöküş dönemi 1204'deki Latin istilası ile başlayıp 1453'de Bizans'ın yıkılışına kadar süren dönemi kapsar. 1204 yılında şehrin Latinler tarafından alınmasıyla gerçekleştirilen yağmadan kütüphane de nasibini almıştır. Bizanslı tarihçilerin anlatımıyla

la şehirde üç gün boyunca korkunç bir ölüm ve yağma kol gezmiş, kutsal olan hiçbir şeye saygı göstermeyen yağmacılar tarafından sayısız kitap yakılmış ve mahvedilmiştir.¹²

İstanbul'un yağmalanması ve tahribi ile sonuçlanan bu kargaşanın ilk dönemlerinde muhtemelen Latinlerin sebep olduğu bir yangında (1203) Thomaites Triklinos olarak anılan patrikhane binası kütüphane ile birlikte yanmıştı. Latin istilası sırasında sayıları hayal bile edilemeyecek miktarda kitap ya yakılmış ya tahrip edilmiş ya da çalınmıştır. Dönemin Atina başpiskoposu olan entelektüel ve kitap dostu Mihail Honiates mektuplarında Latin fatihleri barbar ve cahil olarak nitelenir. Ayrıca bu esnada birçok kitap ve elyazması eserin, batıdaki teologların ve diğer aydınların talebi üzerine oraya götürüldüğü de söylenir.¹³ Nitekim tarihçi Silvestros Siropoulos da Ortodoks-Katolik birliğini sağlamak adına yapılacak olan Floransa Konsilinin (1438) hazırlık döneminde birlik doktrinini teolojik delillerle desteklemek için kitaplara ve yazmalara çok büyük ihtiyaç duyulduğunu, ancak bu hazırlıkları desteklemek için yeterli kaynağın bulunmadığını, bu nedenle de gerekli materyaller için manastır kütüphanelerinden faydalandığını söylemektedir. Başkent in ve kütüphanesinin içine düştüğü bu

durumdan dolayı, -Fetih sonrası- nın İstanbul patriği olan- Scholarios Gennadios'un büyük üzüntü duyup yas tuttuğu söylenir.¹⁴ Yine onun fetihten 8 yıl önce söylediği, "İlim şehri İstanbul şimdi harabe halindedir" sözü ile, Yunanlı tarihçi Sp. Lampros'un, "Barbar saydığımız İtalyanlar şimdi ilme yönelip yeni şeyler keşfederken bizler için kitaplar fazla yük teşkil etmeye başlamıştır. Hatta onlardan kurtulmak için yok fiyatına satılmıştır. Artık yeniden bilim yapmaya kalkışacak olsak onları dışarıdan tedarik etmeye mecbur kalacağız... Roller değişti artık, biz hoca onlar talebe iken şimdi biz onların talebesi olduk" şeklindeki sözleri bir bakıma durumu özetlemektedir.¹⁵

1453 yılında İstanbul'un fethiyle birlikte Patrikhane Kütüphanesinin akıbeti hakkında farklı değerlendirmeler yapılmaktadır. Dukas, Kritovulos gibi kimi Bizanslı kronikçiler doğrudan Patrikhane Kütüphanesini zikretmeden genel olarak İstanbul'daki kütüphanelerin zarar gördüğünü, doğuda ve batıdaki değişik yerlere dağıtıldığını ya da ucuza satıldığını, hatta Papa V. Nikolas'ın teşvikiyle bazı kitapların satın alınarak Roma'ya gönderildiğini söylerler. Bu bilgileri daha sonraki kimi yazarlar Patrikhane Kütüphanesinin de bundan zarar gördüğünü ilave ederek tekrarlarlar.¹⁶ Bu değerlendirmeleri ele alırken, son dönemlerini yaşayan imparatorluğun o eski ihtişamlı günlerini artık çoktan geride bırakmış olduğu gerçeği unutulmamalıdır. Özellikle 1204'deki Latin yağmasından sonra şehir asla o eski günlerine tekrar kavuşamamış, bu yıkımın etkileri 1453'e kadar sürmüştür. Nitekim konuyla ilgili kimi değerlendirmelerde fetih sırasında İstanbul'un kitap ve kütüphane bakımından içinde bulunduğu acıklı duruma vurgu yapılır ve Fatih'in fethin akabinde şehirde külliyatlı bir kitap ve kütüphane ile karşılaşmadığı ifade edilir. Var olan kitapların çoğunun da kendi dindaşlarınınca ve bizzat bazı Bizanslı aydınlarca değişik şekillerde dışarıya kaçırıldığı bilgisi verilir.¹⁷

Fetihden sonra kütüphanenin, muhtemelen patriklik binası içindeki bir bölümde varlığını sürdürdüğü düşünülmektedir. Fethin ardından patriklik

merkezi Ayasofya bölgesinden, bugünkü Fatih Camiinin yerinde bulunan Havariyyun Kilisesine (1453-1455), akabinde Pammakaristos Kilisesine (Fethiye Camii) (1455-1586), daha sonra Panayia Paramithia (Wallah) Sarayına (1586-1597) taşınmış, ardından da bugüne kadar devam eden Fenerdeki Aya Yorgi Kilisesinde faaliyetlerini sürdürmüştür. Bugünkü kütüphane de zaten bu son kilisenin de içinde bulunduğu patriklik binasının içinde yer almaktadır.¹⁸

Patrikhane görevlisi Theodosios Zigomalas, parikhnenin Pammakaristos'ta iken, 1565-1575 tarihleri arasında kütüphaneye dair yapmış olduğu bir listede, içerisinde teoloji ve çeşitli sinod zabıtlarına (kopyalarına) dair eserleri ihtiva eden 174 adet yazmadan bahseder ve bunların fragmanlarının halen mevcut olduğunu ve "Menandar kataloğu" olarak bilindiğini ifade eder. Stephanos Gerlachda, Martin Crusios'a gönderdiği 7 Mart 1578 tarihli bir mektupta da kütüphaneden bahsetmekte ve günlüğüne yapmış olduğu bir girişte (1587) 150 eserin kayıtlı olduğunu, ancak bunların ihmaller nedeni ile kullanılmadığını söyler.¹⁹ Patrikhane'nin 19. yüzyıldaki önemli arşivcilerinden birisi olan Manuel Gedeon'da 16. yüzyıldaki yazmaların sayısının sadece 55 olduğunu söyler.²⁰ Konuyla ilgili olarak bir dönem İstanbul'da yayınlanan *Ekklesiastiki Alithia* (1880-1923) adlı dergide yapılan bir çalışmada da bir liste yayınlanır.²¹ Gedeon da eserinde Gerlach'ın ve Antonie'nin listelerinden bahseder.²²

1844'te Heybeliada Ruhban Okulu açılınca birçok patrik kitaplarını buraya bağışlamış ve burada oldukça büyük bir kitap koleksiyonu oluşmaya başlamıştır. Ancak bu bağışlardan ne kadarının Fenerdeki Kütüphaneye aktarıldığını bilmiyoruz. Fakat Rum ileri gelenlerinin doğrudan Patrikhane Kütüphanesine kitap bağışında bulunduklarını biliyoruz. Örneğin 18. yüzyılda Eflak Prensi Nikolas Mavrokordatos, tabip ve tarihçi Athanasios Komminos İpsilantis, şahsî kitaplarını bu kütüphaneye bağışlamışlardır.²³ Kütüphane zaman zaman yangın, deprem gibi değişik afetlerle zarar görmüş ve içindeki değerli eserler tahrip olmuştur.²⁴

Heybeliada Ruhban Okulu²⁵ açıl-

dıktan sonra Patrik Yermanos okulun ihtiyaçlarını karşılamak için Patrikhane Kütüphanesindeki yazmaları okulun da içinde bulunduğu Aya Triada Manastırındaki kütüphaneye nakletti. 1866'da ise Patrik III. Sofronios, Patrikhane Kütüphanesinde bulunan matbu eserleri Mekteb-i Kebire (Fener Rum Lisesi) bağışladı. İlerleyen yıllarda kütüphane için patrikhanede özel bir komisyon kuruldu (1890). Mevcut kütüphane binası ile ilgili yenilikler yapıldı. Kütüphane içindeki kitaplarla ilgili detaylı rapor hazırlandı, kitaplar kataloğlara geçirildi. 20. yüzyılın başlarında küçük risalelerle birlikte kütüphanedeki kitap sayısı 3000 kadardı. Yukarıda bahsettiğimiz kütüphane komisyonunun kurulmasından önce, yani 1890 öncesinde iki kütüphaneye kataloğu ile karşılaşıyoruz. Bunların ilki 20 Ekim 1849 tarihli olan ve Mekteb-i Kebir hocalarından Skarlatos Vilkios tarafından yapılan "Büyük Kilise Kütüphanesinin Genel Kataloğu" (Katalogos Vivliothikis tu Kinutis Megalis Ekklesias) adlı çalışmadır. Burada 1116 ciltlik eserden bahsedilir. İkinci katalog çalışması ise 1860'da öğretmen Vasilios Kallifronos tarafından yapılan "Genel Kütüphane Kataloğu" (Katalogostis Vivliothikis tu Kinu) adlı çalışmadır. Bu katalogda yer alan kitap sayısı öncekinden daha az olarak gözükmektedir. 1923 yılında ise patrikhane kütüphanecisi Triandafillos Georgiadis modern kataloglama işlemini başlattı. Bundan sonra kütüphane personeli tarafından sürekli olarak bu kataloğa yeni isimler ilave edildi. Kütüphanede araştırma yapacaklar için yazarın ve eserinin adının yazılı olduğu kataloglar ayrı fiş dolaplarında muhafaza edildi.²⁶

19. ve 20. yüzyıl boyunca yapılan bağışlarla kütüphane zenginleştirildi. Bu bağışlar içerisinde meşhur Migne'nin kilise babalarının incelediği 161 ciltlik "*Patrologia*"sı önemli bir külli-yattır. Bunlara ilaveten birçok patrik de kütüphaneye yaptıkları bağışlarla ön plana çıkmıştır. Bunların başında 2000 kitap bağışlayan Patrik II. Photios (1929-1935), 500 kitap bağışlayan Patrik Venyamin (1936-1946) ve 7500 eser bağışlayan Patrik Athinagoras (1948-1972) gelmektedir. Bunlardan başka birçok önemli bilim insanı ve başta kiliseler

olmak üzere farklı kurumlar çeşitli bağışlarla kütüphaneye katkı sağlamışlardır.²⁷

Patrikhaneye bağlı kütüphanelerde bulunan yazmalarla ilgili en detaylı çalışma Arhimandrit Emilianos Tsakopulos tarafından yapılmıştır. Fener Patrikhanesi, Heybeliada Panagias Kamariotissis Manastırı, Heybeliada Aya Triados Manastırı, Heybeliada Ruhban Okulu ve Panagias Kamariotissis Manastırındaki kütüphanelerin ele alındığı bu çalışma Türkiye Cumhuriyeti döneminde Patrikhanenin resmî yayın organı olan *Ortodoksia* (1926-1963) adlı dergide bir dizi halinde yayınlanmıştır.²⁸ Bunlardan en eski yazma 11. yüzyılda Ayasofya Kilisesinde bulunan elyazması bir İncil'dir. Patrikhane Kütüphanesi yazmalarının tamamı Bizans araştırmaları ile bilinen Amerika'daki Dumbarton Oaks tarafından 1956-1957 yıllarında filme alınmış ve kullanıma sunulmuştur.²⁹

Mevcut Patrikhane Arşivlerinin tümü 1453 sonrasına aittir. Ancak bu dönemde de çeşitli nedenlere bağlı olarak arada birçok boşluklar bulunmaktadır. 20. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Patrikhaneye bağlı okullarla diğer bazı manastırlarda bulunan yazma eserler ve diğer bazı kıymetli matbu çalışmalar nem, yangın, deprem vb. nedenlerden dolayı daha korunaklı bir şekilde muhafaza edilmek üzere Patrikhane Kütüphanesine nakledilmişlerdir.³⁰

Konuya dair Türkçe bir kaynaktaki ise İstanbul'da bir Patrikhane Kütüphanesinin fetihten sonra ancak 18. yüzyılda kurulduğu ve 15.800 cilt esere sahip olduğu, bunun da 1200'ünün Türkçe, geri kalan 13.800'ünün de diğer dillerde olduğu söylenir.³¹ Ayrıca verilen bu kitap sayılarının hangi yüzyıla ait olduğu çok net değildir. Ancak bu sayılara bakarak yazarın kendi dönemindeki (1950'ler) kütüphaneden bahsettiğini tahmin edebiliriz.

Günümüzde Patrikhanedeki kitaplar, dergilerin ve gazetelerin de bulunduğu zemin katta yer almaktadır. Bina'nın girişindeki ilk katta kütüphanecinin ve arşivcinin bürosu yer alır. Okuma odası da bu kattadır ve burası 1923'de yenilenmiş ve zaman zaman toplantı amaçlı olarak da kullanılmaktadır. İkinci

ci katta ise eskiden basılmış kitaplar, yazmalar, Patrik II. Photios, Venyamin ve Athinagoras tarafından bağışlanmış eserler bulunmaktadır. 1991'te Patrik I. Dimitrios'un kişisel çabaları ve P. Angelopoulos'un maddi desteğiyle kütüphane ve arşiv odalarının tamamının yenilenmesine başlanmıştır. Bu restorasyon şimdiki Bartholomeos'un patriklik döneminde tamamlanarak 20 Mart 1994'te Ortodoks Pazarında törenle açılmıştır. Kongre Kütüphanesi tasnif sistemi kullanılan kütüphanede şu an takribi 50 bin cilt eserin bulunduğu ifade edilmektedir (2020 tarihi itibarıyla bu rakamların güncellenmesi gerekecektir). Bunların çoğu kiliseye ve teolojiye ait eserlerden oluşmaktadır.³²

Kütüphanenin ve arşivlerin yönetimi Patrikhanede oluşturulan bir komisyon tarafından yürütülmektedir. Bugün komisyon başkanlığı görevi Terkos Metropoliti (Apostolos Danilidis) tarafından yürütülmektedir.³³ Bunun yanı sıra Patrikhaneye dair çalışmaları ile bilinen araştırmacı Yorgo Benlisoy da 1995'ten beri değişik kademelerde kütüphanede çeşitli görevlerde bulunmuş bir isimdir.

Ayrıca bir dönem Heybeliada'da Heybeliada Ruhban Okulu adıyla faaliyet göstermiş olup şimdi Millî Eğitim Bakanlığına bağlı azınlık okulları statüsünde Heybeliada Rum Erkek Lisesi olan ve Aya Triada Manastırı ile aynı binayı paylaşan okulun en alt katındaki kütüphane de Ortodoks araştırmaları için önemli bir kaynaktır. İçerisinde Ortodoks teolojiye dair çeşitli eserler, Yunan ve Latin klasikleri, Roma, Bizans ve Osmanlı tarihi ile ilgili binlerce eserin ve süreli yayınların da bulunduğu bu kütüphane de önemli bir merkez konumundadır. Gerek bu kütüphane ve gerekse Patrikhane Kütüphanesinin kullanımı izne tabi olduğu için önceden izin alınması gerekmektedir.

Patrikhane Kütüphanesi Ortodoksluğa dair kaynaklar bakımından önemli bir yere sahiptir. Fonksiyonel hale gelmesi için araştırmacıların kolay ulaşabilir olması ve bazı eserlerin online erişime açılması gerekir.

NOTLAR

¹ Eusebius, "The Life of Constantine", haz. Philip

Schaffand Henry Vace, *Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church*, IV, s. 549.

² George C. Papademetriou, "The Patriarchal Libraries of Constantinople", *The Greek Orthodox Theological Review*, c. 45 (1-4), s. 172.

³ Konstantinu A. Manafi, *En Konstantinupoli Vivliothike Aftokratorike Ke Patriarhiki Ke Peri Ton En Aftes Hierografton Mehritis Alosoes* (1453) [Fetih kadar İstanbul'daki İmparatorluk ve Patriklik Kütüphaneleri ve Arşiv Koleksiyonları]. Tipografion Adelfon Rodi, 1972, s. 62, 72, 130.

⁴ Manafi, a.g.e., s. 62-63; Papademetriou, a.g.e., s. 172-173.

⁵ Manafi, a.g.e., s. 66-67; Papademetriou, a.g.e., s. 173.

⁶ Ostrogorsky, a.g.e., s. 66-71.

⁷ Manafi, a.g.e., s. 68; Papademetriou, a.g.e., s. 173.

⁸ Papademetriou, a.g.e., s. 173; İbrahim Mutlu, "Bizans Devri Kütüphaneleri II", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 8(2), 1959, s. 39-40.

⁹ Bkz. Manafi, a.g.e., s. 30-70.

¹⁰ Manafi, a.g.e., s. 92-94, 105-111; Papademetriou, a.g.e., s. 175.

¹¹ Runciman, *The Byzantine Theocracy*, s. 85-86.

¹² İşin Demirkent, *Niketas Khoniates'in Historia'sı* (1195-1206), Dünya Kitapları, 2004, s. 146 – 167

¹³ Manafi, a.g.e., s. 130-131; Papademetriou, a.g.e., s. 177.

¹⁴ Manafi, a.g.e., s. 142-145; Papademetriou, a.g.e., s. 178.

¹⁵ Adnan Adıvar, "İstanbul'un Fethi Sırasında Bizans ve Türk Kültürü", *Tarih Dergisi*, c. IV (9), 1954, s. 4.

¹⁶ Doukas, *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks*, Wayne State University Press, 1975, s. 240; Manafi, a.g.e., s. 145-147; [Dipnotlar dahil], Papademetriou, a.g.e., s. 179.

¹⁷ İbrahim Mutlu "Bizans Devri Kütüphaneleri II", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, c. 8, sayı 2, 1959, s. 34 ve 10 no'lu dipnot.

¹⁸ Stavridis, *Istoria tu Patriarhiu*, s. 16 - 17.

¹⁹ Manafi, s. 148; Stavridis, *Istoria tu Patriarhiu*, s. 200.

²⁰ Papademetriou, a.g.e., s. 188.

²¹ *Ekklesiastiki Alitheia*, yıl IV, (11 Ocak 1883 - 29 Eylül 1884), s. 566-567.

²² Manuel Gedeon, *Chronicles of the Patriarchal Residence and Church* (Yunanca), Patrikhane Matbaası, 1884, s. 62, 127-129. (naklen Papademetriou, 188. ve ayrıca bkz. 36 no'lu dipnot).

²³ Papademetriou, a.g.e., s. 181-182.

²⁴ Stavridis, a.g.e., s. 201-202.

²⁵ Bkz. Salih İnci, *Heybeliada Ruhban Okulu, Yedirenk*, 2010.

²⁶ Stavridis, a.g.e., s. 202-204.

²⁷ Stavridis, a.g.e., s. 203.

²⁸ Arhimandritu Emilianu Tsakopulu, "Perigrafikos Katalogos ton Heirografon tis Vivliothiki tu Ikumeniku Patriarhiu Tmima Heirografon I. Monis A. Triados Halkis" *Ortodoksia*, 1954-1956. Diğer bölümler için derginin 1953, 1957- 1963 yıllarındaki sayılarına bakılabilir. Ayrıca bunlar 3 ciltlik bir katalog halinde 1953-1968 yılları arasında İstanbul'da Rumca olarak basılmıştır.

²⁹ Stavridis, a.g.e., s. 204. Ayrıca bkz. <https://www.doaks.org/resources/mmdb/manuscripts/istanbul-patriarchate-library-panaghia-68>.

³⁰ Stavridis, a.g.e., s. 206-207; Papademetriou, s. 183.

³¹ Mutlu, a.g.e., s. 22.

³² Stavridis, a.g.e., s. 204-206; Papademetriou, s. 184.

³³ Bkz. <https://www.patriarchate.org/synodal-committees> (Erişim Tarihi: 17 Eylül 2020).

